

Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ – Μια ερμηνεία *

Αποστόλης Α. Δεδουσόπουλος

*Και τί πειράζει; γέλασε ο Γιοσέφ. Μήτε εγώ
μήτε συ μήτε κανένας δεν μπορούμε ν'
αλλάξουμε τα κείμενα. Μόνο τα ξηγάμε,
άλλος έτσι, άλλος αλλιώς.*

Δ. Χατζής, από το «Σαμπεθάι Καμπιλή»

Εισαγωγικά

Ίσως, από τον τίτλο ήδη, να έχουν δημιουργηθεί ερωτήματα για το περιεχόμενο και τη χρησιμότητα ενός άρθρου που δεν ισχυρίζεται παρά πως δίνει μια ερμηνεία σε κάποιες έννοιες της μαρξιστικής θεωρίας που σήμερα και οι μαρξιστές, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, αποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν. Ιδιαίτερα τους οικονομολόγους, που έχουν γνωρίσει την «οικονομική επιστήμη» μέσα στα πλαίσια της κρατούσας θεώρησης, ο όρος και μόνο «μη παραγωγική εργασία», αναμφίβολα, παραπέμπει σε αραχνιασμένα ράφια του Μουσείου Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης που φιλοξενούν, λησμονημένα από όλους, εργαλεία-έννοιες μιας πρωτο-επιστημονικής (ή και προ-επιστημονικής) αντίληψης.

Αλλά, ούτε και οι σύγχρονοι επίγονοι του Μαρξ αισθάνονται ευχάριστα όταν αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν – αναλύοντας ιδιαίτερα το *Κεφάλαιο* – αυτή την «παρωχημένη» ορολογία. Για πολλούς μελετητές οι αναφορές που γίνονται από τον Μαρξ στη μη

* Οι απόψεις που αναπτύσσονται εδώ αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης εργασίας. Αντανακλούν δε το γενικότερο κλίμα μέσα στο οποίο έχει μορφοποιηθεί η τελευταία, δηλαδή το κλίμα της διαμάχης ανάμεσα στους Μαρξιστές και τους νεο-Ρικαρτιανούς Αγγλοσάξονες πανεπιστημιακούς.

παραγωγική εργασία φανερώνουν μια αδικαιολόγητη – και γι' αυτό αντιφατική – παρεϊσδυση προ-μαρξιστικών αντιλήψεων, επιδράσεις των Φυσιοκρατών που μέσω του Άνταμ Σμιθ φθάνουν στον Μαρξ, και μια, ενδεχομένως, «ηθική» (ιδεολογική) καταδίκη συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών.¹ Έτσι, και όταν ακόμα χρησιμοποιούν την έννοια αυτή σαν αναλυτικό εργαλείο, την τροποποιούν ριζικά εντάσσοντάς την σε μια διαφορετική προβληματική, ένα διαφορετικό από το αρχικό εννοιολογικό πλαίσιο.²

Οι πιο πάνω διαπιστώσεις με αναγκάζουν να αναλάβω το άχαρο έργο της αιτιολόγησης της ύπαρξης αυτού του άρθρου. Και η αιτιολόγηση πρέπει να είναι διπλή: δηλαδή, πρέπει να απευθύνεται και προς εκείνους τους μαρξιστές που έχουν πάρει μέρος σε μια ιδιαίτερα «θερμή» διαμάχη πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Ακριδώς μέσα από την οξύτητα και τις διαστάσεις που πήρε η συζήτηση κατά καιρούς,³ διαφαίνεται η σημαντικότητα του προβλήματος και παρέχεται η δυνατότητα μιας νέας παρέμβασης στο οπωσδήποτε ανοικτό ακόμα ζήτημα.

Πέρα από τα καίρια ζητήματα πολιτικής τακτικής,⁴ η ενασχόληση με τα προβλήματα κατανόησης της έννοιας της μη παραγωγικής εργασίας στον Μαρξ δικαιώνεται εφ' όσον συμβάλλει αποφασιστικά στην αποσαφήνιση ορισμένων βασικών σημείων της προβληματικής, στα πλαίσια της οποίας κινήθηκε ο Μαρξ στα έργα της ωριμότητάς του. Καί πιο συγκεκριμένα, δικαιώνεται εφ' όσον συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συνέλαβε ο Μαρξ τον καπιταλισμό σαν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, μια ειδική συνάρθρωση

1. Δες, π.χ., τη διαμάχη μεταξύ Γ. Σταμάτη - Κ. Βεργόπουλου στο περιοδικό *Αντιθέσεις*, τ. 7 και 10. Η ανάγνωση που επιχειρείται εδώ, μεταξύ άλλων, υποδεικνύει γιατί η έννοια της μη παραγωγικής εργασίας, ενώ δεν μπορεί παρά νά έχει ένα ηθικίστικο φορτισμό στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, απαλλάσσεται από κάθε ηθική διάσταση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ακριδώς σαν αποτέλεσμα της σχετικής αυτονόμησης των επιπέδων που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

2. Ο Ε. Κ. Hunt (1979) είναι ο μόνος, ίσως, που ρητά αποδέχεται τη μετατόπιση της προβληματικής, σε αντίθεση με άλλους μελετητές που καλύπτουν τη μετατόπιση πίσω από μια επιλεκτική ανάγνωση του Μάρξ.

3. Υπάρχει μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία. Ορισμένα χαρακτηριστικά άρθρα είναι: J. Morris (1958), (1960), J. Blake (1960), P. Bullock (1973), (1974), B. Fine (1973), B. Fine και L. Harris (1976), I. Gough (1972), (1973), I. Gough και J. Harrison (1975), J. Harrison (1973), Ε. Κ. Hunt (1979), J. O'Connor (1975).

4. Δες τη συλλογή άρθρων που παρουσιάστηκαν το 1976 στο σεμινάριο με θέμα τις κοινωνικές τάξεις, που οργανώθηκε από τον Όμιλο Κοινωνιολογίας του Βρετανικού ΚΚ, και που έχουν εκδοθεί από τον Α. Hunt (1977), ιδιαίτερα την παρέμβαση του Ν. Πουλαντζά (1977b).

διακεκριμένων επιπέδων, και όχι απλά και μόνο σαν μια κοινωνική σχέση παραγωγής που ορίζεται μόνο με αναφορά το οικονομικό επίπεδο. Πιστεύω ότι αυτό ακριβώς είναι το κρίσιμο σημείο πάνω στο οποίο εδράζεται η θεωρητική και πρακτική σημασία της διαμάχης γύρω από την έννοια της «μη παραγωγικής εργασίας». Η βασική μου θέση, συνεπώς, είναι ότι η ενσωμάτωση της έννοιας της παραγωγικής εργασίας στο θεωρητικό οικοδόμημα του Μαρξ παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη αντίληψη του τρόπου παραγωγής. Η έλλειψη κατανόησης αυτής της διάστασης της έννοιας της μη παραγωγικής εργασίας οδηγεί σε μια ουσιαστική αντίφαση των εναλλακτικών προτεινόμενων κριτηρίων «παραγωγικότητας» τόσο μεταξύ τους, όσο και με το λοιπό θεωρητικό οικοδόμημα.

Ίσως, όμως, να έχει δημιουργηθεί στον αναγνώστη ένα δεύτερο ερώτημα: Γιατί παρατίθεται στον τίτλο η φράση «μια ερμηνεία», με αόριστο και όχι οριστικό άρθρο, γιατί, δηλαδή, δεν προτείνεται η «πλήρης» και «απόλυτη» ερμηνεία του Μάρξ; Ο λόγος αποφυγής μιας απόλυτης τοποθέτησης δεν είναι βέβαια αποτέλεσμα μόνο κάποιων επιφυλάξεων που κάθε επιστήμονας οφείλει να έχει όταν διαπραγματεύεται το αντικείμενό του, ή μιας άγονης «μετριοφροσύνης». Στην πραγματικότητα, αντανακλά δύο βασικούς παράγοντες που συμβάλουν εξ ίσου σε μια τέτοια αντιμετώπιση.

Ο πρώτος παράγοντας είναι ιστορικός και αξεπέραστος: κανένα από τα κείμενα, στα οποία αναφέρεται ο Μαρξ στο ζήτημα της «μη παραγωγικής εργασίας» με τρόπο διεξοδικό και όχι υπαινικτικό (με την εξαίρεση λίγων παραγράφων στον Πρώτο Τόμο του *Κεφάλαιου*), δεν έφθασε σε τελική, δημοσιεύσιμη μορφή από τον ίδιο τον Μαρξ. Αυτό ισχύει τόσο για τον Β΄ και Γ΄ τόμο του *Κεφάλαιου*, όσο και για τις Θεωρίες της Υπεραξίας και τα τετράδια που εκδόθηκαν σαν Grundrisse. Αυτό το γεγονός αφήνει αρκετά περιθώρια αμφιβολιών στο γράμμα του κειμένου, ιδιαίτερα για ένα ζήτημα όπου, όπως έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές, κάποιες αντιφάσεις μπορούν να εντοπισθούν. Πώς μπορούσε, άλλωστε, να ήταν αλλιώς, αφού αυτά τα κείμενα αντανακλούν διαφορετικές φάσεις του ερευνητικού έργου του Μαρξ, διαφορετικά επίπεδα επεξεργασίας, από τις σημειώσεις και τις κριτικές παρατηρήσεις πάνω στις απόψεις των προγενεστέρων οικονομολόγων έως τη σαφή διατύπωση των δικών του αντιλήψεων — που όμως έμεινε χωρίς να αποκτήσει την οριστική της μορφή. Είναι γνωστή, άλλωστε, η διάκριση που ο Μαρξ έκανε ανάμεσα στη μέθοδο έρευνας και τον τρόπο παρουσίασης και στο πόσο ο τελευταίος τον είχε απασχολήσει στη συγγραφή του πρώτου τόμου. Η απόδοση ίσης

βαρύτητας σ' όλα τα κείμενα του Μαρξ πρεσβεύει μια ανάγνωσή του σύμφωνα με την οποία στη σκέψη του υπάρχει εξ αρχής, έστω και σε εμβρυώδη κατάσταση, η τελική λύση. Αυτό όμως όχι μόνο παραγνωρίζει τη μεταβολή της προβληματικής του Μαρξ, αλλά και αγνοεί τη διαδικασία διαμόρφωσης των απόψεών του στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης προβληματικής.

Ο δεύτερος παράγοντας έχει τη δική του υπόσταση, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση ενισχύεται σημαντικά από τον πρώτο. Είναι ακριδώς το τραγικό δεδομένο του ατελούς του έργου του Μαρξ που μας αναγκάζει να αποδίδουμε μεγαλύτερη βαρύτητα στη μέθοδο ανάγνωσης του έργου του. Ο δεύτερος παράγοντας, λοιπόν, που μας εμποδίζει να υποστηρίξουμε τη «μοναδικότητα» της ερμηνείας, είναι η μέθοδος ανάγνωσης των κειμένων, ή, πιο σωστά, η *προβληματική της ανάγνωσης*, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι μια προβληματική αντι-οικονομική και αντι-αναγωγική, κινουμένη μέσα σ' ένα μετα-Αλτουσεριανό θεωρητικό πλαίσιο. Μια προβληματική που εξ αρχής δηλώνει την «ενοχή» της ανάγνωσής της υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα, όπως μια «αθώα» ανάγνωση. Απ' αυτή την παραδοχή προκύπτει και η αναγκαιότητα να μείνει το ζήτημα ανοικτό, να μη μπει το οριστικό άρθρο της μοναδικής, «αυθεντικής», ερμηνείας.

Γιά λόγους χώρου παραλείπεται η ανάπτυξη ορισμένων παρατηρήσεων που αφορούν τη σύλληψη του τρόπου παραγωγής και της διάρθρωσης του οικονομικού επιπέδου. Εν συντομία, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής γίνεται αντιληπτός σαν μια ενότητα διαρθρωμένων επιπέδων, όπου το οικονομικό κατέχει τον καθοριστικό ρόλο. Η έννοια της καθοριστικότητας συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, ότι οι λοιπές — καθοριζόμενες — βαθμίδες όχι μόνο έχουν μια σχετική αυτονομία και επίδραση επί της καθοριστικής, αλλά και ότι η παρουσία τους *προϋποτίθεται* στον προσδιορισμό της τελευταίας.⁵ Η τοπογραφική αυτή αναπαράσταση εμπεριέχει αρκετά προβλήματα⁶ και πάντως ισχύει μόνο για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Παρόμοιες σχέσεις θεωρείται ότι υπάρχουν ανάμεσα στα στοιχεία που

5. Δες για μια αναλυτική θεμελίωση L. Althusser (1978α), (1978β), (1977), E. O. Wright (1978), G. Carchedi (1977), N. Πουλαντζάς (1976), (1978), (1980) και του Γ. Βέλτσου (1977). Μια όμοια αντίληψη χρησιμοποιεί η I. Gerstein (1976) στη θεμελίωση της έννοιας της εργασιακής αξίας και της σχέσης παραγωγής-κυκλοφορίας.

6. Δες το άρθρο του E. Laclau (1975) και του Γρ. Ανανάδη (1981). Μια πρώτη αυτοκριτική του Ν. Πουλαντζά βρίσκεται στο (1977α) και ολοκληρώνεται στο (1980, 14-25).

αποτελούν το οικονομικό επίπεδο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή, ανάμεσα στην παραγωγή, κυκλοφορία-διανομή και κατανάλωση, με καθοριστικό το στοιχείο της παραγωγής, αλλά και μέσα στο στοιχείο της παραγωγής που θεωρείται σαν ενότητα δύο διαδικασιών: μιας τεχνολογικής, που συνδέει τον άμεσο παραγωγό με τα μέσα παραγωγής και καταλήγει στο προϊόν—αξία χρήσης, και μιας κοινωνικής που αντανakλά τις κοινωνικές (ταξικές) σχέσεις παραγωγής. Στο στοιχείο παραγωγής καθοριστική είναι η κοινωνική σχέση (η διαδικασία παραγωγής υπεραξίας). Αυτή η διάκριση ανάμεσα στην τεχνολογική και την κοινωνική σχέση παραγωγής συνδέεται με αυτό που έχει αποκληθεί «γενική θεωρία της παραγωγής» στον Μαρξ (Lipri, 1979, Ch. 1-2) που όμως βρίσκεται πάντα κάτω από τον καθορισμό των μεταβαλλόμενων, ιστορικά συγκεκριμενοποιούμενων, κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.⁷ Η διάκριση των δύο διαδικασιών δεν σημαίνει και μια οντολογική ταυτοποίησή τους, μια απομόνωση, στο χώρο και το χρόνο, της μιας από την άλλη. Παραπέμπω ξανά στην αρχή της καθοριστικότητας πιο πάνω. Η διαδικασία παραγωγής υπεραξίας είναι αδύνατη χωρίς τη διαδικασία παραγωγής αξίας χρήσης, ενώ η τελευταία καθορίζεται από τη μορφοποίηση της σχέσης εκμετάλλευσης.

1. Σχεδιάγραμμα ερμηνείας

Ποιός είναι ο ορισμός της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας που προτείνεται από τον Μαρξ; Η απάντηση του Μαρξ είναι σαφής και αναμφισβήτητη: Παραγωγική εργασία είναι η εργασία που δημιουργεί υπεραξία.

«Επειδή ο άμεσος σκοπός και το αυθεντικό προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η υπεραξία, η εργασία είναι τότε μόνο παραγωγική, και ο φορέας της εργατικής δύναμης είναι μόνο τότε παραγωγικός εργάτης, όταν δημιουργεί άμεσα υπεραξία, δηλαδή παραγωγική εργασία είναι μόνο εκείνη που καταναλώνεται άμεσα κατά τη φάση της παραγωγής στη διαδικασία δη-

7. Στη φράση του Πουλαντζά «η παραγωγή “γενικά” δεν υπάρχει ποτέ στην πραγματικότητα» (19776). Σχετικά με την επέμβαση των πολιτικών - ιδεολογικών πρακτικών στην παραγωγική διαδικασία δες τις επισημάνσεις των Bowles - Gintis (1977) για την παρουσία των πολλαπλών προσδιορισμών στην εργασιακή διαδικασία και τα αποτελέσματα που επιφέρουν στη διαμόρφωση «στεγανών» αγορών εργασιών (Labour segmentation).

μουργίας της αξίας του κεφάλαιου (*Valorisation of capital process*, K. Marx, 1976b, 1038).

ή αλλού

«Παραγωγική εργασία, με την έννοια που έχει για την καπιταλιστική παραγωγή, είναι μισθωτή εργασία που, αφού ανταλλαγεί με το μεταβλητό τμήμα του κεφάλαιου (το τμήμα του κεφάλαιου που δαπανάται σε μισθούς), αναπαράγει όχι μόνο αυτό το τμήμα του κεφάλαιου (ή την αξία της δικιάς του εργατικής δύναμης), αλλά, επί πλέον, παράγει υπεραξία για τον καπιταλιστή» (K. Marx, 1969, 152).

Η ταυτότητα των δύο ορισμών είναι προφανής. Αλλά ας δούμε τί συνεπάγονται αυτοί οι ορισμοί.

Το πρώτο που αμέσως παρατηρούμε είναι ότι ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας, όπως διατυπώνεται από τον Μαρξ στα πιο πάνω αποσπάσματα, είναι συγκεκριμένος και αποκλειστικός για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και μόνο. Και στις δύο διατυπώσεις του ορισμού που παρατίθενται πιο πάνω, το πλαίσιο λειτουργικότητάς τους τίθεται με απόλυτη σαφήνεια: «επειδή ο άμεσος σκοπός και το αυθεντικό προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής...», «παραγωγική εργασία μέ την έννοια που έχει για την καπιταλιστική παραγωγή...». Αλλά ο Μαρξ δεν περιορίζεται να καθορίσει μ' αυτό τον τρόπο, την ιστορικότητα της έννοιας της παραγωγικής εργασίας. Αμέσως μετά τη διατύπωση αυτών των ορισμών, ο Μαρξ προχωρεί στον ορισμό της παραγωγικής εργασίας «γενικά», δηλαδή ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής, με την έννοια που έχει η «παραγωγή γενικά» στον Μαρξ.

«Μόνο η μυωπία των αστών είναι εκείνη που δίνει έδαφος στην άποψη ότι η καπιταλιστική παραγωγή είναι παραγωγή στην απόλυτη μορφή της, η μόνη μορφή παραγωγής που προδιαγράφεται από τη φύση. Καί μόνο οι αστοί μπορούν να συγχέουν τα ερωτήματα, τί είναι παραγωγική εργασία και ποιός είναι παραγωγικός εργάτης από την οπτική γωνία του καπιταλισμού, με το ερώτημα τι είναι παραγωγική εργασία γενικά. Καί μόνο αυτοί θα έμεναν ικανοποιημένοι με την ταυτολογική απάντηση ότι κάθε εργασία είναι παραγωγική αν παράγει, αν δημιουργεί ένα προϊόν ή κάποια άλλη αξία χρήσης ή κάτι, τέλος πάντων». (K. Marx, 1976b, 1039).

και ξανά στις Θεωρίες της Υπεραξίας

«Αν η εργασία μιας μέρας μόλις αρκούσε για να διατηρήσει ζωντανό τον εργάτη, δηλαδή μόλις αρκούσε για να αναπαραγά-

γει την εργατική του δύναμη, μιλώντας απόλυτα, η εργασία του θα ήταν παραγωγική, γιατί θα είχε την ικανότητα αναπαραγωγής... Αλλά από την οπτική γωνία του καπιταλισμού, δεν θα ήταν παραγωγική γιατί δεν δημιούργησε υπεραξία» (Κ. Marx, 1969, 152-3).

Αυτή η ιστορική συγκεκριμενοποίηση της παραγωγικής εργασίας μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και από την οπτική γωνία του κεφάλαιου, δηλαδή της παραγωγής υπεραξίας, είναι χαρακτηριστική στον Μαρξ, αλλά και θέτει με κατηγορηματικότητα μεθοδολογικές αρχές ορισμού και λειτουργικότητας της έννοιας. Είναι ακριβώς αυτή η διάσταση της έννοιας της μη παραγωγικής εργασίας που τοποθετεί την αντίστοιχη έννοια των Baran - Sweezy (όπου, χοντρικά, η μη παραγωγική εργασία θεωρείται σαν η εργασία που επιτελείται στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής, αλλά όχι και μιας σοσιαλιστικής, οικονομίας) έξω από την προβληματική του Μαρξ. Ακριβώς για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η ερμηνεία που θεμελιώνει τον μη παραγωγικό χαρακτήρα των εμπορικών και τραπεζικών δραστηριοτήτων στη λειτουργία τους αποκλειστικά και μόνο μέσα στα πλαίσια ενός εμπορευματικού τρόπου παραγωγής. Η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία δεν βασίζεται και δεν έχει σχέση ούτε με θέματα «συγκρισσιμότητας» ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, ούτε με προβλήματα «ορθολογικής» ή «μη ορθολογικής» οργάνωσης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.⁸ Έχει σχέση με την αναπαραγωγή της κυρίαρχης σχέσης εκμετάλλευσης και υποδηλώνει την κυριαρχία της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας πάνω στη διαδικασία παραγωγής του προϊόντος.

Ακριβώς αυτό το στοιχείο της αντίληψης του Μαρξ, η κυριαρχία, δηλαδή, της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας πάνω στη διαδικασία παραγωγής προϊόντος, μας επιτρέπει να καταλάβουμε γιατί στον Μαρξ οι έννοιες της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας «δεν προκύπτουν από τα υλικά χαρακτηριστικά της εργασίας (ούτε από τη φύση του προϊόντος της, ούτε από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της εργασίας σαν συγκεκριμένη εργασία), αλλά από τη συγκεκριμένη κοι-

8. Σε σύγκριση πάλι με κάποιο, ιδεατό, πρότυπο. Για μια κριτική των απόψεων, αλλά και της μεθοδολογίας, των Baran - Sweezy δεξ J. G. Taylor (1978). Παρόμοια κριτική των «νομοτελειικών» απόψεων των Baran - Sweezy είχε αναπτυχθεί και από την L. Culley (1977).

νωνική της μορφή, από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, μέσα στις οποίες πραγματοποιείται η εργασία» (Κ. Marx, 1969, 157).

Η ανεξαρτησία της έννοιας της παραγωγικής εργασίας από τη συγκεκριμένη εργασία ή το συγκεκριμένο προϊόν-αξία χρήσης, που προκύπτει από την παραγωγική διαδικασία, είναι το δεύτερο ουσιαστικό στοιχείο της αντίληψης του Μαρξ για την παραγωγική εργασία.

Το ίδιο επιχείρημα επαναλαμβάνεται άλλωστε σε αρκετές περιπτώσεις, διανοησιμένο με παραδείγματα ώστε να μην υπάρχουν δυνατότητες σοβαρών παρερμηνειών:

«...για να ορισθεί σαν παραγωγική η εργασία απαιτούνται ιδιότητες που είναι τελείως ανεξάρτητες από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της εργασίας, την ιδιαίτερη χρησιμότητά της ή την αξία χρήσης (προϊόν) στην οποία υλοποιείται. Κατά συνέπεια, εργασία με το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να είναι είτε παραγωγική, είτε μη παραγωγική» (Κ. Marx, 1976b, 1044).

Ακόμα πιο σαφές είναι το πιο κάτω απόσπασμα που το συναντάμε με ελάχιστες τροποποιήσεις τόσο στις Θεωρίες της Υπεραξίας, όσο και στα Αποτελέσματα της 'Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής (το λεγόμενο «χαμένο» κεφάλαιο του *Κεφάλαιου*).

«Π.χ., ο Μίλτον, που έγραψε τον *Χαμένο Παράδεισο*, ήταν ένας μη παραγωγικός εργαζόμενος. Από την άλλη πλευρά, ένας συγγραφέας που παράγει έργο για τον εκδότη του σα να δούλευε σε εργοστάσιο, είναι παραγωγικός. Ο Μίλτον δημιούργησε τον *Χαμένο Παράδεισο* όπως ένας μεταξοσκώληκας δημιουργεί μετάξι, σαν μια ενεργοποίηση της ίδιας του της φύσης. Αργότερα, πούλησε το προϊόν του για πέντε λίρες και έτσι έγινε έμπορος. Αλλά ο λόγιος προλετάριος του Λάιπτσιγκ που παράγει διβλία, λ.χ. εγχειρίδια πολιτικής οικονομίας, κατ' εντολή του εκδότη του, είναι πολύ κοντά στο να γίνει παραγωγικός, επειδή η παραγωγή του έχει αναληφθεί από το κεφάλαιο και γίνεται με σκοπό την αύξηση αυτού του κεφαλαίου. Μια τραγουδίστρια που τραγουδάει σαν πουλί είναι μη παραγωγική. Αν πουλήσει τα τραγούδια της για χρήμα, γίνεται, σ' αυτό τον βαθμό, μισθωτή ή έμπορος. Αλλά, αν η ίδια αυτή τραγουδίστρια προσληφθεί από έναν επιχειρηματία που την αναγκάζει να τραγουδάει για να κερδίζει εκείνος, τότε αυτή η τραγουδίστρια γίνεται παραγωγική, επειδή παράγει άμεσα κεφάλαιο. Ένας διευθυντής σχολείου που διευθύνει τη δουλειά των άλλων δεν είναι παραγωγικός. Αλλά ένας διευθυντής σχολείου που δουλεύει σαν μισθωτός

σ' ένα ίδρυμα μαζί με άλλους, χρησιμοποιώντας την εργασία του για να αυξήσει τα χρήματα του επιχειρηματία που είναι ιδιοκτήτης αυτού του ιδρύματος που εμπορεύεται τη γνώση, είναι παραγωγικός. Αλλά στο μεγαλύτερο μέρος της, αυτού του είδους η εργασία σπάνια έχει φθάσει στο στάδιο να έχει αναληφθεί έστω και τυπικά από το κεφάλαιο, και ανήκει ουσιαστικά σ' ένα μεταβατικό στάδιο» (K. Marx, 1976b, 1044-1969, 401).

«Η έννοια της παραγωγικής εργασίας έχει στενέψει. Η καπιταλιστική παραγωγή δεν είναι απλά και μόνο παραγωγή εμπορευμάτων, αλλά στην ουσία της παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του, αλλά για το κεφάλαιο. Δεν αρκεί λοιπόν απλά και μόνο να παράγει. Πρέπει να παράγει υπεραξία... Ας πάρουμε ένα παράδειγμα έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής: ένας διευθυντής σχολείου είναι παραγωγικός όταν, εκτός από τη μόρφωση των μαθητών του, η εργασία του πλουτίζει τον ιδιοκτήτη του σχολείου. Το γεγονός ότι ο ιδιοκτήτης του σχολείου έχει επενδύσει το κεφάλαιό του στη βιομηχανία διδασκαλίας και όχι στη βιομηχανία αλλαντικών, δεν μεταβάλλει τη σχέση. Η έννοια του παραγωγικού εργάτη, συνεπώς, δεν υπονοεί μόνο μια σχέση μεταξύ της δραστηριότητας της εργασίας και του χρηστικού αποτελέσματός της, μεταξύ του εργαζόμενου και του προϊόντος της εργασίας του, αλλά υπονοεί επίσης μια ειδική κοινωνική σχέση παραγωγής, μια σχέση με ιστορική προέλευση που σφραγίζει τον εργαζόμενο σαν το άμεσο μέσο αξιοποίησης (Valorisation) του κεφαλαίου» (K. Marx, 1976a, 644).

Αυτό το τελευταίο απόσπασμα έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα ακριβώς γιατί δεν απαντάται με τη μορφή «σχεδίου» ή σημειώσεων εν τω γίνεσθαι, αλλά βρίσκεται σ' ένα ώριμο, δημοσιευμένο από τον ίδιο, έργο του Μαρξ, μεταγενέστερο από τις λοιπές σημειώσεις του πάνω σ' αυτό το θέμα. Φαίνεται, λοιπόν, να εκφράζει με ακρίβεια τις οριστικές απόψεις του Μαρξ πάνω στο ζήτημα ορισμού της παραγωγικής εργασίας.

Ποιά είναι τα συμπεράσματα στα οποία έχουμε φθάσει από τη μέχρι τώρα ανάλυση; Πριν προχωρήσουμε σε λεπτομερέστερη επεξεργασία των απόψεων του Μαρξ, ας τα ανακεφαλαιώσουμε:

1. Η έννοια της μη παραγωγικής εργασίας συγκεκριμενοποιείται μόνο μέσα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, είναι μια έννοια ιστορική και, συνεπώς, μεταβαλλόμενη και σχετική.

2. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας παραγωγής στη φυσιοκρατική-τεχνολογική της διάσταση, το προϊόν σαν αξία χρήσης, δεν έχει απολύτως καμία σημασία για τον καθορισμό της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτό που βρίσκεται στη βάση του ορισμού της παραγωγικής εργασίας είναι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, οι σχέσεις εκμετάλλευσης της εργασίας στον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, ή, σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, η κυρίαρχη σχέση εκμετάλλευσης σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό.

3. Σαν πόρισμα, η διάκριση ανάμεσα σε «υλικά προϊόντα» και «άυλες υπηρεσίες» είναι άσχετη με τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, όπως επίσης είναι άσχετη και η διάκριση ανάμεσα στα «βασικά αγαθά» (αγαθά που επανέρχονται, άμεσα ή έμμεσα, στη διαδικασία παραγωγής) και στα αγαθά πολυτελείας (μη παραγωγικά κατά τους Baran - Sweezy).

2. Η φύση των υπηρεσιών (άυλη παραγωγή)

Υποστήριξα πιο πάνω ότι τα κείμενα του Μαρξ που αναφέρονται στην έννοιά της παραγωγικής εργασίας οριοθετούν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής από άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής, αντίθετα με ερμηνείες που θεωρούν ότι ο Μαρξ τοποθετεί τη διάκριση ανάμεσα στην «υλική» και την «άυλη» παραγωγή. Ωστόσο, αν απορρίψουμε την αντίληψη που θεωρεί τις υπηρεσίες σαν μη παραγωγικές εκ φύσεως (δηλαδή, ανεξάρτητα από τον κοινωνικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής τους) θα πρέπει να δώσουμε μια ικανοποιητική απάντηση στα εξής ερωτήματα:

α. Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στα αποσπάσματα από το έργο του Μαρξ που παρατέθηκαν πιο πάνω (αλλά και σ' όλο το τμήμα των Θεωριών της Υπεραξίας, όπου ο Μαρξ ασκεί κριτική στον Άνταμ Σμιθ ακριβώς γιατί ο τελευταίος δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από μια «φυσιοκρατική» αντίληψη της έννοιας της παραγωγικής εργασίας) και σε ορισμένα τμήματα των ίδιων έργων, όπου ο Μαρξ φαίνεται να υποστηρίζει τη μη παραγωγική φύση των υπηρεσιών;

β. Αν αποδεχθούμε την παραγωγικότητα των υπηρεσιών, με την προϋπόθεση της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής τους, με βάση ποιά κριτήρια υποστηρίζει ο Μαρξ τον μη παραγωγικό χαρακτήρα του εμπορίου και των τραπεζών; Υπάρχει αντίφαση σ' αυτό το σημείο, και μάλιστα τέτοια, που να αναιρεί την ουσία της διάκρισης ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία;

Θα προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα που συνεχώς βρίσκονται στο επίκεντρο της διαμάχης γύρω από την έννοια της μη παραγωγικής εργασίας. Ας δούμε όμως συγκεκριμένα ένα χαρακτηριστικό σημείο, όπου ο Μαρξ αναφέρεται ρητά στον μη παραγωγικό χαρακτήρα των υπηρεσιών.

«Είναι σάφές ότι καθώς το κεφάλαιο καταλαμβάνει το σύνολο της παραγωγής, δηλαδή, καθώς τα προϊόντα παράγονται για την αγορά και όχι για άμεση κατανάλωση... θα αναπτύσσεται συνεχώς μια υλική διαφορά ανάμεσα στους παραγωγικούς και τους μη παραγωγικούς εργαζόμενους, εφ' όσον οι πρώτοι, *πλην ελαχίστων εξαιρέσεων*, θα παράγουν εμπορευματοποιησιμα αγαθά, ενώ οι άλλοι, *με ελάχιστες εξαιρέσεις*, θα παράγουν προσωπικές υπηρεσίες» (Κ. Marx, 1969, 161, δικές μου υπογραφές).

Αυτό που γίνεται αμέσως αντιληπτό στο πιο πάνω απόσπασμα είναι η εμπειρική φύση των προτάσεών του: δεν πρόκειται για μια θεωρητική πρόταση που διατυπώνεται με αυστηρότητα και αφορά την υλική υπόσταση των υπηρεσιών — αντίθετα, η επίμονη αναφορά των *εξαιρέσεων* φαίνεται να προσπαθεί να μας προφυλάξει από μια παρόμοια παρανόηση. Είναι μάλλον μια πρόδλεψη, βασισμένη στη μορφή που έπαιρνε η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη χώρα-πρότυπο, στη Βρετανία του 19ου αιώνα, με τον έντονο εκκαπιταλισμό της βιομηχανικής παραγωγής, τη μετάδοση από το εργαστήριο στο εργοστάσιο, από τη χειροτεχνία στη μηχανή. Και σαν πρόδλεψη υπόκειται σε εμπειρικό έλεγχο, σε επαλήθευση και διάψευση. Στην πραγματικότητα, όμως, σ' αυτό το απόσπασμα υπάρχει και μια πρόταση που είναι λιγότερο εμπειρική και περισσότερο θεωρητική: Ο Μαρξ επισημαίνει ότι οι *προσωπικές υπηρεσίες*, δηλαδή οι υπηρεσίες των οποίων η παροχή δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τον άμεσο παραγωγό τους, οι υπηρεσίες που δημιουργούν μια ενότητα ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή, την παραγωγή και την κατανάλωση, έχουν μια *μικρότερη δυνατότητα* να οργανωθούν σ' ένα σύστημα καπιταλιστικής παραγωγής από άλλους τομείς της κοινωνικής παραγωγής. Είναι, συνεπώς, η μειωμένη δυνατότητα του κεφάλαιου να εισδύσει σ' αυτή τη σφαίρα της παραγωγής που, προβαλλόμενη στο μέλλον, κάνει τον Μαρξ να διατυπώνει αυτή την αντίληψη σχετικά με τις υπηρεσίες, και όχι η υλική υπόσταση, η φύση του προϊόντος, ή η λειτουργία κάποιου, βαρύτατα εκχυδαϊσμένου, «υλιστικού» κριτηρίου. Το ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να υποστηρίζεται και από το απόσπασμα που παρατέθη-

κε πιο πάνω και όπου ο Μαρξ αναφέρεται σε κάποιο «μεταδατικό στάδιο» που χαρακτηρίζει την οργάνωση της παραγωγής των υπηρεσιών (Κ. Μαρξ, 1976b, 10440).

Σήμερα, 120 χρόνια σχεδόν από τότε που γράφτηκε το Κεφάλαιο, με τη διάψευση των ελπίδων του Μαρξ για μια σύντομη ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, μπορούμε να επισημάνουμε μια επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής απρόδλεπτη από τον Μαρξ. Εν τούτοις, η καθυστέρηση της επέκτασης του καπιταλισμού στον χώρο των προσωπικών υπηρεσιών είναι ένα αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός, αλλά, είναι επίσης αναμφισβήτητο, ότι από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου δρισκόμαστε σε μια φάση έντονης ανάληψης από το κεφάλαιο και αυτού του τομέα, μια φάση που συνδέεται με την εμφάνιση του Κράτους Ευημερίας, του κράτους του μονοπωλιακού καπιταλισμού.⁹

Αυτή η τάση συνοδεύεται και ενισχύεται από μια μεταβολή στη διάρθρωση των επαγγελματικών κατηγοριών που ασχολούνται με την παροχή των προσωπικών υπηρεσιών. Π.χ., ο αριθμός των οικιακών βοηθών παρουσιάζει μια εντυπωσιακή διαχρονική πτωτική τάση από το τέλος ήδη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, ενώ αυξάνονται παράλληλα τα εμπορευματοποίησιμα υποκατάστατα (με τη μορφή αγαθών και υπηρεσιών) αυτών των δραστηριοτήτων, επιτρέποντας έτσι την άμεση ανάληψή τους από το κεφάλαιο. Εμφανίζονται καπιταλιστικά οργανωμένες επιχειρήσεις, επιχειρήσεις που βασίζονται στη μισθωτή εργασία, που αναλαμβάνουν δραστηριότητες ποικίλες, από τα εστιατόρια, τα καθαριστήρια και πλυντήρια ρούχων, τον καθαρισμό των οικοδομών, έως τους παιδικούς σταθμούς και τα γραφεία «τελετών». Στις περισσότερες απ' αυτές τις περιπτώσεις, λόγω ιδιομορφιών της τεχνολογικής διαδικασίας παραγωγής που βασίζεται στο μικρό μέγεθος της παραγωγικής μονάδας, αλλά και της άμεσης επαφής που απαιτείται ανάμεσα στον άμεσο παραγωγό και τον καταναλωτή, η καπιταλιστική οργάνωση έχει τη μορφή αλυσίδας παραγωγικών εγκαταστάσεων. Αυτή η τάση ολοκλήρωσης του καπιταλισμού διευρύνει και τη βάση της παραγωγικής εργασίας, αυξάνοντας ταυτόχρονα και το απόλυτο μέγεθος της συνολικά παραγομένης υπεραξίας — με αμφίβολες επιπτώσεις, όμως, πάνω στο ποσοστό κέρδους.

Η εκτίμηση, συνεπώς, του Μαρξ πρέπει να θεωρηθεί σαν συγκυριακή, καθορισμένη από το συγκεκριμένο ιστορικό πρότυπο καπιτα-

9. Δες, π.χ., τις διαπιστώσεις τού Ν. Πουλιαντζά (1978: 266 κ.ε.) και τη σχετική με το Κράτος Ευημερίας μαρξιστική διδολογραφία.

λιστικής ανάπτυξης που ο ίδιος βίωσε, και όχι ένας ορισμός με γενική ισχύ, που να ισχύει όχι μόνο σε κάθε φάση εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, όπως ο κρατικός «μαρξισμός» της Ανατολικής Ευρώπης έχει υποστηρίξει.¹⁰

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να κρατήσουμε απόσταση από τις απόψεις του Νίκου Πουλαντζά. Γιατί, αν και ο Πουλαντζάς αποδέχεται ότι η εισβολή του κεφάλαιου στο χώρο των υπηρεσιών παίρνει σημαντικές διαστάσεις στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού και ότι «από τους κλάδους της ιατρικής ως εκείνους των διαφόρων ελευθέρων επαγγελμάτων (δικηγόροι, αρχιτέκτονες, κ.ά.), περνώντας από εκείνους του θεάματος, της πληροφόρησης κτλ., οι φορείς που παρέχουν υπηρεσίες γίνονται μαζικά μισθωτοί του κεφάλαιου που κυριεύει αυτές τις δραστηριότητες», όμως αυτό δεν σημαίνει ότι οι μισθωτοί αυτοί έχουν γίνει παραγωγικοί εργαζόμενοι, αλλά απλά και μόνο, «παρεμβαίνουν στην αναδιανομή της υπεραξίας» ανάμεσα στα επιμέρους κεφάλαια (Ν. Πουλαντζάς, 1981, 266).

Αν και ο Πουλαντζάς επισημαίνει ότι δεν πρέπει να ερμηνεύουμε «φυσιοκρατικά» τους όρους «διανοητική εργασία» και «άυλη παραγωγή» στο σημείο αυτό, τουλάχιστον, δεν έχει αποφύγει μια «φυσιοκρατική» ερμηνεία της παραγωγικής εργασίας, κάτι που τον αναγκάζει να αναδιατυπώσει τον ορισμό του Μαρξ.¹¹ Για να αιτιολογήσει την άποψή του ότι, αν και η παραγωγή των υπηρεσιών έχει οργανωθεί καπιταλιστικά, παραμένουν μη παραγωγικές, προσφεύγει σε παραδείγματα που ο Μαρξ είχε προβάλει όταν ανέλυε τις λειτουργίες και τον χαρακτήρα του κεφάλαιου στη σφαίρα της κυκλοφορίας, παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι οι εν λόγω δραστηριότητες, σε μεγάλο βαθμό, σχετίζονται με την παραγωγή και όχι με την κυκλοφορία. Ή, σε άλλο σημείο (σ. 264), στην ανάλυσή του περιέχεται μια σαφής σύγχυση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, τις δαπάνες που κάνει ο καπιταλιστής σαν κάτοχος κεφαλαίου και τις δαπάνες

10. Για μια σύντομη επισκόπηση των συζητήσεων γύρω στο ζήτημα της παραγωγικότητας των υπηρεσιών στην προ-σταλινική Σοβιετική Ένωση, δες I. I. Rubin (1975, 267-75). Πιό συστηματική ανάλυση και επέκταση στα πρόσφατα χρόνια γίνεται από την A. Burger (1970, Ch. 1-2).

11. «Θα πούμε έτσι ότι παραγωγική εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι εκείνη που παράγει υπεραξία αναπαράγοντας άμεσα τα υλικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για υπόστρωμα στη σχέση εκμετάλλευσης: η εργασία επομένως που παρεμβαίνει άμεσα στην υλική παραγωγή παράγοντας αξίες χρήσης οι οποίες αυξάνουν τον υλικό πλούτο» (Ν. Πουλαντζάς, 1981, 268). (υπογραμμίσεις στο κείμενο).

που κάνει σαν καταναλωτής — ένα σημείο από το οποίο προκύπτει η διάκριση ανάμεσα σε δαπάνη από το κεφάλαιο (παραγωγική δαπάνη) και σε δαπάνη από το εισόδημα (μη παραγωγική δαπάνη), και στο οποίο θα επιστρέψουμε αμέσως μετά. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ που θεμελιώνει αυτή τη βασική διάκριση, αν και παρουσιάζεται με κάποια ασάφεια σε ορισμένα σημεία, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται σαν μια προσπάθεια διαχωρισμού ανάμεσα στην «υλική» παραγωγή και τις «υπηρεσίες» (Κ. Marx, 1969, 158 κ.ε. και 401-6).

Για να τοποθετηθούμε με άμεσο τρόπο μέσα στα πλαίσια της επιχειρηματολογίας του Πουλαντζά, θα ισχυρισθώ ότι ο «γενικός ορισμός της παραγωγής», η φυσιοκρατική-τεχνολογική σχέση παραγωγής, δεν παραπέμπει σε μια διάκριση ανάμεσα στην υλική και την άυλη παραγωγή, αλλά σε μια διάκριση των σφαιρών που αποτελούν το οικονομικό επίπεδο — στη διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή από τη μια μεριά και την ανταλλαγή-κυκλοφορία και κατανάλωση από την άλλη.

Όπωςδήποτε, η επιχειρηματολογία του Πουλαντζά καθορίζεται από την προσπάθειά του να αποφεύγει την (ελλοχεύουσα πάντοτε) σύγχυση ανάμεσα στη «χρήσιμη» και την «παραγωγική» εργασία, αλλά και ανάμεσα στον «μισθωτό» και τον «παραγωγικό» εργαζόμενο.¹² Όμως, η προσπάθειά του γίνεται με το κόστος της μη ορθής αντιμετώπισης του προβλήματος των υπηρεσιών, κάτι που καθιστά όλη του την επιχειρηματολογία ασθενή. Μια αντίστοιχη προσπάθεια που επιχειρεί ο Ε. Mandel γρήγορα γλιστράει σ' ένα φυσιοκρατισμό που ο Μαρξ είχε θεωρήσει υπεύθυνο παρομοίων θεωρητικών σφαλμάτων του Adam Smith (Ε. Mandel, 1978, 42-45).

3. Μη παραγωγική εργασία και μη παραγωγική κατανάλωση

Σε σχέση με την προβληματική του Μαρξ πάνω στον προσδιορισμό του παραγωγικού ή μη παραγωγικού χαρακτήρα των υπηρεσιών, θα ήθελα να προτείνω και μια άλλη σειρά επιχειρημάτων που συνδέονται με τη διάκριση που γίνεται με σαφήνεια — αν και όχι πάντοτε — στα κείμενα του Μαρξ ανάμεσα στη μη παραγωγική εργασία και τη

12. Δες το απαντητικό κείμενο του Ν. Πουλαντζά (19776) στην κριτική που του ασκήθηκε, όπως και τα λοιπά άρθρα στο Α. Hunt (1977).

μη παραγωγική κατανάλωση. Ας δούμε πιο κάτω ορισμένα αποσπάσματα, που, έμμεσα ή άμεσα, είναι ενδεικτικά της αντίληψής του.

«Είναι αλήθεια ότι οι υπηρεσίες αγοράζονται από τον επιχειρηματία με τα λεπτά του κόσμου. Αλλά είναι επίσης αλήθεια ότι το ίδιο ισχύει για όλα τα προϊόντα που γίνονται ανικείμενα ιδιωτικής κατανάλωσης» (K. Marx, 1969, 166).

«Μερικοί οικονομολόγοι ισχυρίζονται ότι η διαφορά μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας δεν αφορά την παραγωγή, αλλά την κατανάλωση. Το αντίθετο (αληθεύει). Ο παραγωγός καπνού είναι παραγωγικός, αν και η κατανάλωση του καπνού είναι μη παραγωγική. Η παραγωγή για μη παραγωγική κατανάλωση είναι τόσο παραγωγική όσο κι εκείνη που προορίζεται για παραγωγική κατανάλωση· πάντα, βέβαια, με την προϋπόθεση ότι παράγει ή αναπαράγει κεφάλαιο» (K. Marx, 1973, 306).

«Η ίδια εργασία μπορεί να είναι παραγωγική, όταν την αγοράζω σαν καπιταλιστής, σαν παραγωγός, με σκοπό να δημιουργήσω περισσότερη αξία, και μη παραγωγική, όταν την αγοράζω σαν καταναλωτής ... για να καταναλώσω την αξία χρήσης της, ανεξάρτητα αν αυτή η αξία χρήσης εξαφανίζεται ταυτόχρονα με τη δραστηριότητα της εργατικής δύναμης αυτής καθαυτής· ή υλοποιείται και συγκεκριμενοποιείται σε ένα αντικείμενο» (K. Marx, 1969, 165).

«... οι δάσκαλοι σ' ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα μπορεί να είναι απλοί μισθωτοί για τον ιδιοκτήτη που εκμεταλλεύεται το ίδρυμα. ... Αν και σε σχέση με τους μαθητές τους αυτοί οι δάσκαλοι δεν είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι, είναι παραγωγικοί σε σχέση με τον εργοδότη τους. ... Το ίδιο ισχύει με επιχειρήσεις όπως τα θέατρα, κέντρα διασκέδασης κτλ. ... Όλες αυτές οι εμφανίσεις της καπιταλιστικής παραγωγής σ' αυτή τη σφαίρα οικονομικής δραστηριότητας είναι τόσο ασήμαντες σε σχέση με το σύνολο της παραγωγής που μπορούμε να τις αφήσουμε εντελώς έξω από την ανάλυσή μας» (K. Marx, 1969, 411).

Η διαφάνεια της αντίληψης του Μαρξ σ' αυτά τα αποσπάσματα — αλλά και σε πλήθος άλλα που βρίσκονται διάσπαρτα στο έργο του — είναι τέτοια που να μην χρειάζεται ιδιαίτερος σχολιασμός. Αυτό που ο Μαρξ επισημαίνει είναι ότι (αναφερόμενος πάντα μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) θα πρέπει να διακρίνουμε με αυστηρό τρόπο την έννοια της μη παραγωγικής εργασίας από εκείνη

της μη παραγωγικής κατανάλωσης, όπου στην τελευταία περιλαμβάνονται όλα τα αγαθά τα παραγόμενα στο λεγόμενο «τρίτο διαμέρισμα της παραγωγής», δηλαδή στον τομέα παραγωγής αγαθών πολυτελείας, αγαθών που γίνονται αντικείμενο κατανάλωσης από τους καπιταλιστές (ή την αστική τάξη συνολικά) και επομένως δεν επανέρχονται στη διαδικασία αναπαραγωγής.

Η κατανάλωση αυτών των αγαθών δεν είναι παραγωγική για τον καπιταλιστή *στη δράση του σαν καπιταλιστή*, γιατί έρχεται σε άμεση σύγκρουση με τη συσσώρευση του κεφάλαιου και τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, και όχι γιατί από τη φύση τους αυτά τα προϊόντα (και συνεπώς και η εργασία που τα παράγει) έχουν μη παραγωγικό χαρακτήρα.¹³

Η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση σχετίζεται άμεσα στο έργο του Μαρξ με τη διάκριση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την πρόσοδο (εισόδημα) (revenue). Το χρήμα αντιμετωπίζει σαν κεφάλαιο την παραγωγή, ενώ σαν εισόδημα την κατανάλωση. Αυτή είναι η διάκριση που προσπαθεί με πλήθος παραδειγμάτων να εγκαθιδρύσει ο Μαρξ στις Θεωρίες της Υπεραξίας σαν αναγκαίο υπόβαθρο της θεωρίας της μη παραγωγικής εργασίας. Το ότι οι ίδιες αυτές σελίδες έχουν θεωρηθεί πως υποστηρίζουν τη μη παραγωγική φύση των υπηρεσιών δείχνει κάποια προβλήματα στον τρόπο παρουσίασης από τον ίδιο τον Μαρξ — και κάποια μονομέρεια στα επιλεγέντα παραδείγματα — αν και πρέπει πάντα να θυμόμαστε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ένα κείμενο στην τελική του μορφή, αλλά μόνο με σημειώσεις — κυρίως παρατηρήσεις του Μαρξ πάνω στις σχετικές απόψεις προγενεστέρων και συγχρόνων του οικονομολόγων. Ταυτόχρονα, όμως, αντανακλά και την επελθούσα δογματοποίηση της σκέψης του από επιγόνους που κάθε συγκυριακή παρατήρηση την ανήγαν σε «σιδερένιους» νόμους.

Ισχυρίσθηκα πιο πάνω ότι η διάκριση που κάνει ο Μαρξ ανάμεσα στη μη παραγωγική εργασία και τη μη παραγωγική κατανάλωση είναι αυστηρή, έχει μια ιδιαίτερη σημαντικότητα. Θα πρέπει να διευκρινίσω αυτό το σημείο. Σε σχέση με την αλή — ή και διευρυμένη — διαδικασία αναπαραγωγής και η μη παραγωγική εργασία και η μη παραγωγική κατανάλωση έχουν — ποιοτικά — τα ίδια αποτελέσματα:

13. Με αυτή την έννοια, όταν οι Baran - Sweezy αναφέρονται στον μη παραγωγικό χαρακτήρα ορισμένων δραστηριοτήτων του σταδίου του μονοπωλιακού καπιταλισμού, φαίνεται να προσεγγίζουν το ζήτημα από την πλευρά της κατανάλωσης. Δες P. Baran (1973), P. Baran - P. Sweezy (1977).

και οι δύο οδηγούν σε μια μείωση του κεφάλαιου που επανέρχεται στην παραγωγική διαδικασία. Επομένως δρουν περιοριστικά στην επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά, ταυτόχρονα, αποτελούν μια διέξοδο των κρίσεων υπερπαραγωγής που εμφανίζονται περιοδικά.¹⁴ Όμως η διάκριση είναι σημαντική γιατί παραπέμπει σε μια ιδιαίτερη κοινωνική τάξη εργαζομένων, και εδώ πρέπει να αναγνωρίσουμε την εξαιρετική εμβέλεια των αναλύσεων του Πουλαντζά.

Η διάκριση ανάμεσα στη «μη παραγωγική εργασία» και τη «μη παραγωγική κατανάλωση» υποστηρίζεται από μια λειτουργική διάκριση των διαμερισμάτων παραγωγής — σε αντίθεση με μια «φυσιοκρατική» ή τεχνολογική ταξινόμησή τους. Ο όρος «λειτουργική διάκριση» των διαμερισμάτων παραγωγής υπονοεί το γεγονός ότι το ίδιο φυσικό προϊόν μπορεί να θεωρηθεί σαν παραγόμενο σε περισσότερα από ένα διαμερίσματα παραγωγής ανάλογα με την τελική χρήση που γίνεται. Μ' αυτή την έννοια έχουμε ένα ακόμα παράδειγμα των σχέσεων πολλαπλού προσδιορισμού που επικρατούν στην οικονομική βαθμίδα: οι φάσεις της κατανάλωσης, διανομής και κυκλοφορίας-ανταλλαγής προϋποτίθενται ήδη στη φάση της παραγωγής.

4. Η σφαίρα της κυκλοφορίας

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο δεύτερο ερώτημα που διατυπώσαμε πιο πάνω: εφ' όσον η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη διάκριση ανάμεσα στην υλική και την άυλη παραγωγή, ποιά είναι το κριτήριο, θετικά διατυπωμένο, μέ βάση το οποίο, η εργασία στο εμπόριο, τις τράπεζες, την κυκλοφορία εν γένει, θεωρείται σαν μη παραγωγική από τον Μάρξ;

Ο Μάρξ έχει αναφερθεί στον μη παραγωγικό χαρακτήρα αυτών των δραστηριοτήτων, δηλαδή στη μη παραγωγική φύση τους ανεξάρτητα από την καπιταλιστική ή τη μη καπιταλιστική οργάνωσή τους, αρκετές φορές στον Β' και στον Γ' τόμο του Κεφάλαιου — αλλά και υπαινικτικά στις Θεωρίες της Υπεραξίας— ώστε η θέση του να μη μπορεί να αποδοθεί σε αμφισβητούμενες σχηματοποιήσεις προχείρων σημειώσεων. Ωστόσο, πολλοί μελετητές διαβλέπουν σ' αυτά τα κείμενα μια αντίφαση ανάμεσα στην αντιμετώπιση αυτών των δραστηριο-

¹⁴ Δες τις σχετικές αναλύσεις της R. Luxemburg (1971).

τήτων και τη γενική θεωρία του περι παραγωγικής εργασίας, όπως έχει αναπτυχθεί πιο πάνω. Σε σχέση μ' αυτή την αντιφατικότητα, μια ερμηνεία παραδέχεται τον παραγωγικό χαρακτήρα και της εργασίας που έχει σχέση με το εμπόριο (με την προϋπόθεση να είναι μισθωτή εργασία), ταυτίζοντας έτσι την έννοια του παραγωγικού εργάτη με την έννοια του μισθωτού, ενώ μια άλλη αποδέχεται τη μη παραγωγική φύση της άυλης παραγωγής γενικά. Τέλος, μια τρίτη άποψη, προβάλλοντας την αντίφαση ανάμεσα στον «γενικό ορισμό» της παραγωγικής εργασίας και την από τον Μαρξ ρητή ταξινόμηση των δραστηριοτήτων της σφαίρας της κυκλοφορίας στην κατηγορία των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων, απορρίπτει συνολικά την έννοια της μη παραγωγικής εργασίας. Έτσι, προκύπτει η ανάγκη να προταθεί ένα θετικό κριτήριο της μη παραγωγικής φύσης αυτών των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, κριτήριο που να απορρέει από την αντίληψη του Μαρξ για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Πρέπει να παρατηρηθεί ότι, αντίθετα με τις προσωπικές υπηρεσίες, η καπιταλιστική οργάνωση των εμπορικών και τραπεζικών δραστηριοτήτων δεν ήταν φαινόμενο άγνωστο την εποχή του Μαρξ. Έτσι, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη θεμελίωση των απόψεων του Μαρξ σε ένα σκεπτικό ριζικά διαφορετικό από εκείνο που προβλήθηκε στην περίπτωση των προσωπικών υπηρεσιών. Ο Μαρξ ρητά αναφέρεται στην καπιταλιστική οργάνωση αυτών των δραστηριοτήτων, ενώ ταυτόχρονα εξακολουθεί να τις χαρακτηρίζει σαν μη παραγωγικές.¹⁵

Είναι ακριδώς σ' αυτό το σημείο που επισημαίνεται η αντιφατικότητα των ορισμών και των κριτηρίων του Μαρξ για τη μη παραγωγική εργασία και προβάλλεται η λειτουργία ενός ριζικά διαφορετικού κριτηρίου, μια μετατόπιση της καθοριστικότητας από τις σχέσεις παραγωγής στη φύση του προϊόντος.

Στήν πραγματικότητα, μια τέτοια μετατόπιση είναι μόνο φαινομενική. Τό κριτήριο της παραγωγικότητας της εργασίας στον Μαρξ δεν είναι άλλο από την παραγωγή υπεραξίας. Για τον Μαρξ οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την κυκλοφορία των εμπορευμάτων είναι εκ φύσεως μη παραγωγικές όχι γιατί έχουν κάποιο άυλο αποτέλεσμα, αλλά γιατί *θρίσκονται συνολικά έξω από το στοιχείο της παραγωγής*. Ο ρόλος τους συνίσταται στην κυκλοφορία των ήδη παραγμένων προϊόντων και αξιών, στην πραγμάτωση και αναδιανομή της ήδη παραγμένης υπεραξίας. Βασική, συνεπώς, προϋπόθεση κατανόησης

15. Δες K. Marx (1974, Ch. XX), M. Rodinson (1980, Ch. 1-3).

του μη παραγωγικού χαρακτήρα αυτών των δραστηριοτήτων είναι η αντίληψη του οικονομικού επιπέδου σαν ενότητα στοιχείων με σαφώς διακεκριμένο περιεχόμενο και λειτουργία. Δεν έχουμε, δηλαδή, να αντιμετωπίσουμε την αντιφατική χρησιμοποίηση δύο εναλλακτικών κριτηρίων καθορισμού της παραγωγικής εργασίας, αλλά την εφαρμογή του μοναδικού κριτηρίου (του κριτηρίου της παραγωγής υπεραξίας) στην περίπτωση της εργασίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Για να γίνει πιο κατανοητή αυτή η θέση, άς υποθέσουμε ότι δεν υπάρχει εμπορικό κεφάλαιο, δηλαδή κεφάλαιο προσδεσμένο στη σφαίρα της κυκλοφορίας, και ότι κάθε ανεξάρτητος καπιταλιστής είναι υποχρεωμένος να εμπορεύεται ο ίδιος τα προϊόντα που παράγει. Σ' αυτή την περίπτωση είναι υποχρεωμένος να διαθέτει χρόνο, εργασία κτλ. — προσωπική και των μισθωτών του — για να πετύχει την πώληση του προϊόντος του, τη μετατροπή του σε χρήμα, να πραγματοποιήσει την αξία ανταλλαγής των προϊόντων τους. Αυτή η πράξη ανταλλαγής δεν αυξάνει την αξία των προϊόντων, αλλά αντίθετα αποτελεί κόστος για τον παραγωγό. Το γεγονός ότι αυτό το κόστος υπεισέρχεται στην τιμή του προϊόντος δεν μεταβάλλει την κατάσταση: Η θεωρία της αξίας του Μαρξ δεν είναι μια θεωρία σχηματισμού των τιμών σε όρους κόστους.¹⁶ Η ύπαρξη του κόστους κυκλοφορίας δημιουργεί άλλη μία πηγή μη ανταποκρισιμότητας μεταξύ αξίας και τιμής, με σημαντικές επιπτώσεις στα σχήματα αναπαραγωγής, αλλά και μέτρησης των μαρξιστικών κατηγοριών (Α. Δεδουσόπουλος, 1980 και 1983).

Ο Μαρξ έχει υποστηρίξει ότι το γεγονός ότι στον καπιταλισμό αυτή η ανταλλαγή πραγματοποιείται από κεφάλαιο εξειδικευμένο στο χώρο της κυκλοφορίας, το εμπορικό κεφάλαιο, δεν μεταβάλλει τον ουσιαστικό χαρακτήρα αυτών των δραστηριοτήτων. Είναι ακριβώς η σχετική αυτονόμηση του εμπορικού κεφάλαιου από το παραγωγικό, αυτονόμηση της κυκλοφορίας από την παραγωγή στο εσωτερικό του οικονομικού επιπέδου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που αποκρύβει τη μη παραγωγική φύση των δραστηριοτήτων ανταλλαγής, μια «απάτη που δημιουργείται από τη δράση του εμπορικού

16. Ακριβώς επειδή η αντίληψη της αξίας σαν κόστος είναι το θεμέλιο της προβληματικής των νεο-Ρικαρτιανών, η απόρριψη της έννοιας της μη παραγωγικής εργασίας από το θεωρητικό τους οπλοστάσιο είναι αναπόφευκτη. Για αναφορές στη διαμάχη για την εργασιακή θεωρία της αξίας δες δύο πρόσφατες συλλογές άρθρων της D. Elson (1979) και του I. Steedman *et al.* (1981).

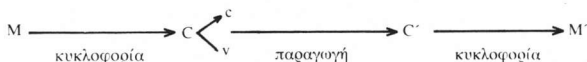
κεφάλαιου». ¹⁷ Ο Lippi έχει παρατηρήσει ότι η σαφής διάκριση της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας έχει μια διπλή σημασία: είναι ταυτόχρονα μια αναλυτική διάκριση, αλλά και αποτελεί μια ιδιαίτερη ιστορική παρατήρηση σχετιζόμενη με ένα συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Ας ξαναδούμε αυτά τα επιχειρήματα από το πρίσμα των απλών σχημάτων αναπαραγωγής του κεφάλαιου. Το αρχικό κεφάλαιο, Μ, με τη μορφή χρήματος, δεν είναι παρά «δυνητικό» κεφάλαιο. Για να γίνει κεφάλαιο — με την έννοια που φέρει ο όρος στον Μαρξ, δηλαδή μια κοινωνική σχέση παραγωγής — πρέπει να πάρει τη μορφή του σταθερού κεφάλαιου, που στη φυσική του μορφή είναι τα μηχανήματα, οι πρώτες ύλες κτλ., και του μεταβλητού κεφάλαιου που είναι η εργατική δύναμη. Αυτή η μετατροπή της μορφής του κεφάλαιου από χρήμα σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο (δρων κεφάλαιο) γίνεται στη σφαίρα της ανταλλαγής-κυκλοφορίας. Στη συνέχεια, επιτελείται η παραγωγική διαδικασία που αποτελεί την ενότητα δύο διαδικασιών: Ο συνδυασμός πρώτων υλών, εργαλείων, μηχανημάτων, ενέργειας και συγκεκριμένης εργασίας που έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος-αξίας χρήσης αποτελεί τη φυσιοκρατική-τεχνολογική διαδικασία παραγωγής, ό,τι ο Μαρξ ονόμασε «παραγωγή γενικά». Ο συνδυασμός σταθερού-μεταβλητού κεφάλαιου που καταλήγει στην παραγωγή νέας αξίας και υπεραξίας αποτελεί τη διαδικασία αυτο-ανάπτυξης του κεφάλαιου, την καπιταλιστική εκμεταλλευτική σχέση παραγωγής. Η αξία του νεοπαραχθέντος προϊόντος καλύπτει όχι μόνο την αξία του αρχικού κεφάλαιου (σταθερού και μεταβλητού), αλλά και την υπερβαίνει κατά το μέγεθος της υπεραξίας που παράγεται σαν αποτέλεσμα της ιδιομορφίας της χρηστικής αξίας της εργατικής δύναμης. Το νεοπαραχθέν προϊόν εισάγεται στην κυκλοφορία, ανταλλάσσεται με χρήμα, αλλάζει τη μορφή του και από κμάρευμα μετατρέπεται σε χρηματικό (δυνητικό) κεφάλαιο και (καταναλώσιμη) αξία χρήσης. Έτσι, ένας νέος κύκλος παραγωγής μπορεί να αρχίσει: το κεφάλαιο έχει αναπαραχθεί.

17. M. Lippi (1979, 1-11). Η ιδιομορφία της κυκλοφορίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνεται ευδιάκριτη με αναφορά σε προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Οι μελέτες του M. Mauss και άλλων ανθρωπολόγων έχουν επιστήσει την προσοχή μας σε θεσμούς όπως το «δώρο» που φαίνονται να παίζουν το ρόλο μιας «αγοράς», έντονα φορτισμένοι με σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής επιβολής. Σ' αυτούς τους τρόπους παραγωγής, η σφαίρα της κυκλοφορίας όχι μόνο είναι με σαφήνεια διαχωρισμένη από εκείνη της παραγωγής, αλλά και τοποθετείται συνολικά έξω από το υποτιπώδες οικονομικό επίπεδο.

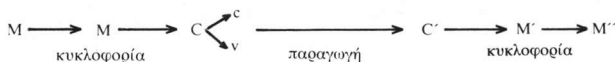
Στο Διάγραμμα Ι παρουσιάζεται όλη αυτή η διαδικασία:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι.

Αυτό ακριβώς το σχήμα είναι η μεγάλη επιστημολογική τομή που ο Μαρξ απέδωσε στους φυσιοκράτες: η αξία δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής και όχι στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτό που γίνεται στην κυκλοφορία είναι απλά η μετατροπή του κεφάλαιου από μια μορφή σε άλλη (από χρήμα σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, από εμπόρευμα σε χρήμα), ενώ η αξία παράγεται μέσα στη σφαίρα της παραγωγής και μόνο. Αυτή η θεώρηση της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφάλαιου συνδέεται με τις παρατηρήσεις του Μαρξ για τις σχέσεις ισότητας, δημοκρατίας και κοινής συναίνεσης που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα της κυκλοφορίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αποκρύπτοντας έτσι τις σχέσεις καταπίεσης, ανισότητας και αυταρχισμού που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα της παραγωγής (ο περίφημος δεσποτισμός του εργοστασίου).

Ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος μπορεί επίσης να παρουσιασθεί σχηματικά μ' ένα παρόμοιο διάγραμμα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙ.

Το σχήμα αναπαραγωγής του Διαγράμματος ΙΙ διαφέρει από το προηγούμενο καθώς στην αρχή και το τέλος του κυκλώματος έχουν προστεθεί δύο ακόμη μετατροπές. Η πρώτη αντιστοιχεί στη μεταβίβαση του δικαιώματος χρήσης (οικονομικής κυριότητας) του αρχικού χρηματικού κεφάλαιου από το τραπεζικό στο παραγωγικό κεφάλαιο. Η δεύτερη είναι η επιστροφή αυτού του δικαιώματος χρήσης (συν ενός τμήματος της υπεραξίας, που δημιουργήθηκε, με τη μορφή τόκων). Η διαφορά $M' - M''$ είναι οι τόκοι του τραπεζικού κεφάλαιου. Τέλος, η διαφορά $M' - M'''$ είναι το κέρδος του παραγωγικού κεφάλαιου, ενώ η διαφορά $M''' - M$ είναι το σύνολο της παραχθείσας υπεραξίας εκφρασμένης σε όρους χρήματος.¹⁸

18. Για μια αναλυτική παρουσίαση του θέματος και μια σύνθετη ανάλυση του ρόλου της τραπεζικής πίστης στον σύγχρονο καπιταλισμό, δες L. Harris (1976).

Συμπερασματικά, αυτό που χαρακτηρίζει τη σφαίρα της κυκλοφορίας είναι μια μεταβολή στη μορφή του κεφάλαιου που συνοδεύεται από μια αντίστοιχη μεταβολή στην κατοχή-οικονομική κυριότητα του κεφάλαιου, χωρίς αυτές οι μεταβιβάσεις και οι μεταβολές μορφών να επιφέρουν την οποιαδήποτε ποσοτική αύξηση της συνολικής αξίας του κοινωνικού κεφάλαιου. «Η λειτουργία της κυκλοφορίας του κεφάλαιου είναι μόνο η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας ενός προϊόντος από κάποιο πρόσωπο σε κάποιο άλλο, μόνο η μετατροπή της αξίας από μια εμπορευματική μορφή σε μια χρηματική μορφή, ή αντίθετα, μόνο η πραγμάτωση της παραγμένης αξίας». ¹⁹

Το γεγονός ότι στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν παράγεται υπεραξία, και, συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να εντοπισθεί η καπιταλιστική εκμεταλλευτική σχέση, δεν σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι σ' αυτή τη σφαίρα δεν είναι αναγκασμένοι να παρέχουν υπερεργασία, αλλά ότι η εργατική τους δύναμη και η υπερεργασία τους δεν μετατρέπεται σε αξία και υπεραξία αντίστοιχα. Η σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν είναι μια σχέση εκμετάλλευσης, αλλά μια καταπιεστική σχέση (oppressive relation) που τείνει να αυξάνει την υπεραξία όχι θετικά, με την αύξηση του μεγέθους της, αλλά αρνητικά, με τον περιορισμό του τμήματος της υπεραξίας που απορροφάται απ' αυτές τις αναγκαίες δραστηριότητες. ²⁰

Δύο τελευταίες παρατηρήσεις πάνω στο θέμα της μη παραγωγικής φύσης της κυκλοφορίας. Πρώτο, το γεγονός ότι οι δραστηριότητες που εμπíπτουν στο χώρο της κυκλοφορίας δεν είναι παραγωγικές δεν σημαίνει ότι είναι μη-χρήσιμες ή μη-απαραίτητες. Στη βάση της έννοιας της παραγωγικής εργασίας δεν υπάρχει κάποιο «ηθικό» κριτήριο, κάποια αντίληψη ορθολογικής οργάνωσης της παραγωγής. Αυτό που υπάρχει είναι η σαφής διάκριση των σφαιρών παραγωγής-κυκλοφορίας, τα όρια και το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζονται εκάστοτε από τον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Με την έννοια αυτή, οι δραστηριότητες της σφαίρας της κυκλοφορίας, αν και μη παραγωγικές, είναι αναπαραγωγικές του συνολικού κοινωνικού κεφάλαιου.

Δεύτερο, η έννοια της κυκλοφορίας, όπως έχει αναλυθεί εδώ, θεωρεί τις λειτουργίες του εμπορικού και του τραπεζικού κεφάλαιου

19. I. I. Rubin (1975, 270).

20. Ο όρος «καταπιεστική σχέση» ή «σχέση καταπίεσης» σε αντιδιαστολή προς τον όρο «σχέση εκμετάλλευσης» και «εκμεταλλευτική σχέση» έχει προταθεί από τον J. F. Henry (1975).

στην «καθαρή» τους μορφή. Αυτό δεν σημαίνει ότι στην πραγματικότητα δεν αναλαμβάνονται, από το εμπορικό, λ.χ., κεφάλαιο, δραστηριότητες που, κατά την έκφραση του Μάρξ, «συνεχίζουν την παραγωγή μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας», ή ότι η κυκλοφορία αναλαμβάνεται αποκλειστικά και μόνο από το εμπορικό κεφάλαιο. Το εμπορικό κεφάλαιο αναλαμβάνει τη μεταφορά, αποθήκευση, συσκευασία των προϊόντων, δηλαδή, αναλαμβάνει δραστηριότητες που εμποδίζουν τη φθορά της αξίας χρήσης των παραγμένων προϊόντων και διατηρούν σταθερή την αξία τους — ή και την αυξάνουν. Έτσι, ο ίδιος εργαζόμενος μπορεί να επιτελεί ταυτόχρονα παραγωγική εργασία, στο βαθμό που μεταφέρει, αποθηκεύει και συσκευάζει τα εμπορεύματα, και μη παραγωγική εργασία, στο βαθμό που εκτελεί τη λειτουργία της «καθαρής κυκλοφορίας».

5. Ο ρόλος της εποπτικής εργασίας

Ας επιστρέψουμε, από μια διαφορετική σκοπιά, στη διαδικασία παραγωγής. Έχουμε δει ότι η διαδικασία παραγωγής είναι μια ενότητα της φυσιοκρατικής-τεχνολογικής διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας, με καθοριστική τη δεύτερη. Η φυσιοκρατική διαδικασία παραγωγής συνδέει τον άμεσο παραγωγό (εργαζόμενο) με τα μέσα παραγωγής (πρώτες ύλες, εργαλεία) με αποτέλεσμα το προϊόν-αξία χρήσης. Η διαδικασία παραγωγής αξίας (και στον καπιταλισμό υπεραξίας) συνδέει τον παραγωγό (μεταβλητό κεφάλαιο) με τα μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) και τον μη παραγωγό (ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και αγοραστή της εργατικής δύναμης του άμεσου παραγωγού) και καταλήγει στην ιδιοποίηση από τον μη παραγωγό της υπεραξίας που δημιουργείται. Έτσι, μέσα στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας έχουμε τη *φυσική παρουσία* των φορέων που καταλαμβάνουν τους ανταγωνιστικούς πόλους στην κοινωνική σχέση παραγωγής, έχουμε, δηλαδή, την άμεση παρουσία των τάξεων και της ταξικής πάλης.²¹ Ταυτόχρονα, πρέπει να επισημάνουμε την *απουσία* του μη παραγωγού από τη φυσιοκρατική-τεχνολογική διαδικασία παραγωγής.

21. «Οι τάξεις δεν προϋπάρχουν και ύστερα υπεισέρχονται στην ταξική πάλη. Οι τάξεις υπάρχουν στο βαθμό που βρίσκονται σε πάλη μεταξύ τους» (Ν. Πουλιαντζάς, 1977b, 118), και «η πάλη των τάξεων δεν είναι αποτέλεσμα (παράγωγο) της ύπαρξης των κοινωνικών τάξεων: η πάλη των τάξεων και η υπαρξή τους αποτελούν ένα και το αυτό» (L. Althusser, 1978b, 64-5).

Η κατανόηση της ταυτόχρονης παρουσίας-απουσίας του μη παραγωγού από τη διαδικασία παραγωγής αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση της φύσης της εποπτικής εργασίας και του σύγχρονου management. Σαν πρώτο μερικό συμπέρασμα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο μη παραγωγός, χωρίς να συμμετέχει στη διαδικασία παραγωγής της αξίας χρήσης, επεμβαίνει άμεσα στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας με στόχο την ιδιοποίηση της παραγμένης υπεραξίας. Αυτή η παρέμβαση του μη παραγωγού συνίσταται στην πρόταση πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης σχέσης εκμετάλλευσης, αλλά και τη συγκαθορίζουν εξ αρχής, την εγκαθιδρύουν και τη μορφοποιούν. Κατά συνέπεια, ο μη παραγωγός δεν παράγει υπεραξία (σαν αποτέλεσμα της απουσίας του από τη φυσιοκρατική διαδικασία παραγωγής), αλλά επεμβαίνει με πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές, που θεμελιώνουν την εξουσία του στον χώρο της παραγωγής, στον προσδιορισμό του δείκτη εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Οι ιδεολογικές και πολιτικές πρακτικές που χρησιμοποιούνται (όπως και οι αντίστοιχες που χρησιμοποιεί ο άμεσος παραγωγός) καθορίζουν την ιδιαίτερη μορφή που παίρνει η ταξική πάλη μέσα στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και καθορίζονται από το σύνολο των προσδιορισμών του κοινωνικού σχηματισμού.²²

Το δεύτερο δήμα σε μια κατεύθυνση κατανόησης της σημασίας και του ρόλου της εποπτικής εργασίας συνδέεται με τη διάκριση που έκανε ο Μαρξ ανάμεσα στην «τυπική» και την «πραγματική» υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο, καθώς και με την έννοια του συλλογικού εργαζόμενου που προκύπτει σαν αποτέλεσμα της πραγματικής υποταγής.²³

Με τον όρο «πραγματική υποταγή» ο Μαρξ υπονοεί την ανάληψη από το κεφάλαιο του οργανωτικού ρόλου της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό συνεπάγεται τον καταμερισμό και την εξειδίκευση των εργαζομένων στις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, τον διαχωρισμό της διανοητικής-οργανωτικής εργασίας από τη

22. Είναι ανάγκη, εν τούτοις, όταν αναφερόμαστε στην ταξική πάλη να έχουμε άμεσα υπ' όψη μας τον κοινωνικό σχηματισμό, που γίνεται αντιληπτός σαν άρθρωση δύο ή περισσότερων τρόπων παραγωγής. Και τούτο γιατί ο όρος «ταξική πάλη» παραπέμπει στην αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής, που όμως δεν γίνεται παρά μόνο στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου, ιστορικά καθορισμένου, κοινωνικού σχηματισμού. Ο τρόπος παραγωγής, ένα αφηρημένο - τυπικό αντικείμενο, δεν αναπαράγεται, δεν έχει ιστορία.

23. K. Marx (1976b, 1019-38).

χειρωνακτική-εκτελεστική, την απομάκρυνση της επιστήμης της παραγωγής (γνώσης της παραγωγικής διαδικασίας) από τον άμεσο παραγωγό με την ταυτόχρονη γενίκευσή της σαν άμεση παραγωγική δύναμη, κτλ.²⁴ Έτσι, ενώ στο στάδιο της «τυπικής» του υποταγής ο εργαζόμενος εξακολουθούσε να ελέγχει την παραγωγική διαδικασία στο σύνολό της και ήταν ταυτόχρονα οργανωτής και εκτελεστής, στο στάδιο της «πραγματικής υποταγής» ο εργαζόμενος γίνεται τμήμα του «συλλογικού εργάτη» που ασχολείται εξειδικευμένα σε μια φάση μόνο της παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς ουσιαστική επίγνωση του ρόλου του στη συνολική διαδικασία παραγωγής και χωρίς έλεγχο πάνω σ' αυτή. Η «αποξένωση» (για να χρησιμοποιήσω έναν όρο του «νεαρού» Μάρξ) του εργάτη δεν είναι μόνο αποξένωση από το προϊόν του, αλλά και από τους όρους εργασίας του, από την παραγωγική διαδικασία καθαντή.²⁵

Έχει παρατηρηθεί ότι η πραγματική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο συνεπάγεται ταυτόχρονα μια επέκταση και ένα περιορισμό της παραγωγικής εργασίας.²⁶ Μια επέκταση, ώστε να περιλάβει όλους όσους ανήκουν στον «συλλογικό εργαζόμενο», ανεξάρτητα αν απασχολούνται στην άμεση παραγωγική διαδικασία, στον σχεδιασμό και έλεγχο του προϊόντος ή τον συντονισμό των επιμέρους δραστηριοτήτων. Και ένα περιορισμό, καθώς η λειτουργία του κεφάλαιου — ο ρόλος οργάνωσης-εποπτείας-ελέγχου, η ιδεολογικο-πολιτική παρέμβαση — μεταβιβάζεται σε φυσικά πρόσωπα που είναι διαφορετικά από τον ιδιοκτήτη-κάτοχο των μέσων παραγωγής, πρόσωπα που μπορεί να είναι μισθωτοί ή ακόμη και να ανήκουν στον «συλλογικό εργαζόμενο». Έτσι, μέσα στη διαδικασία παραγωγής είναι αναγκαίο να αναφερόμαστε σε *όρους λειτουργιών που επιτελούνται και όχι σε φυσικά πρόσωπα-φορείς συγκεκριμένων (αντικειμενικών) ταξικών*

24. Ν. Πουλαντζάς (1980, 55).

25. Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς είναι ένα από τα λίγα κείμενα του ώριμου Μάρξ όπου γίνεται άμεση αναφορά στη σχέση ανάμεσα στις δυνάμεις και τις (κοινωνικές) σχέσεις παραγωγής και όπου η καθοριστικότητα των τελευταίων είναι αναμφισβήτητη. Ο καπιταλισμός επιφέρει μια μεταβολή της τεχνολογικής διαδικασίας παραγωγής σαν αναγκαία συνθήκη της διευρυνμένης αναπαραγωγής του. Η τεχνολογική πρόοδος, οι μέθοδοι μαζικής παραγωγής, η οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας (Taylorism - Fordism) δεν είναι ουδέτερες εξελίξεις. Συνδέονται και με μια αποτελεσματικότερη πολιτική έλεγχου και παρέμβασης της εργοδοσίας στην ενδο-εργασιακή ταξική πάλη.

26. G. Carchedi (1977), όπως και την παρέμβαση του E. Balibar, στο L. Althusser - E. Balibar (1977).

θέσεων. Η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, για τους εργαζόμενους-μισθωτούς που, ενώ είναι τμήμα του «συλλογικού εργαζόμενου», εκτελούν ταυτόχρονα ό,τι ο Carchedi έχει ονομάσει «σφαιρική λειτουργία του κεφαλαίου», αφορά επομένως τη διάκριση ανάμεσα σε λειτουργίες που αντιστοιχούν στη δράση του συλλογικού εργαζόμενου (και που είναι παραγωγικές) και σε λειτουργίες που αντιστοιχούν στη δράση του κεφαλαίου (του μη παραγωγού) και που είναι μη παραγωγικές έστω και αν επιτελούνται από μισθωτούς.

Η ανάλυση των πολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών του κεφαλαίου από μισθωτούς δεν μεταβάλλει τον μη παραγωγικό χαρακτήρα τους. Γιατί ο πολιτικός και ιδεολογικός έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής (που πρέπει να διακρίνεται από τον συντονισμό της παραγωγικής δραστηριότητας), οφειλόμενος στον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής, είναι ανεξάρτητος από τη διαδικασία παραγωγής αξιών χρήσης, από τη φυσιοκρατική-τεχνοκρατική διαδικασία παραγωγής, απ' όπου ο μη παραγωγός είναι φυσικά απών. Ταυτόχρονα, όμως, ο ρόλος αυτός αποκρύβεται, καθώς η άσκηση της πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας του κεφαλαίου από τους μισθωτούς (επόπτες εργασιών και διευθυντικά στελέχη της παραγωγής) ενσωματώνεται σε πρακτικές άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένες με τις λειτουργίες του συλλογικού εργαζόμενου.²⁷

Το γεγονός ότι τα ίδια φυσικά πρόσωπα λειτουργούν και σαν εκπρόσωποι του συλλογικού εργαζόμενου και σαν εκπρόσωποι του κεφαλαίου στη διαδικασία παραγωγής έχει προκαλέσει έντονες διαμάχες πάνω στο ζήτημα καθορισμού της αντικειμενικής ταξικής θέσης που καταλαμβάνουν οι φορείς τους. Ενώ οι Ν. Πουλαντζάς - G. Carchedi (με αρκετές διαφορές μεταξύ τους) τους κατατάσσουν στη «νέα μικροαστική τάξη», ο Ε. Ο. Wright τους αποδίδει «αντιφατικές ταξικές θέσεις» — για να αναφερθώ μόνο σε μαρξιστές που αντιμετωπίζουν μια περίπτωση κοινή προβληματική.²⁸

Το πρόβλημα αυτό είναι έξω από τον άμεσο λόγο ύπαρξης του παρόντος, αν και η θεωρητική του και η πολιτική του σημασία είναι τεράστια.²⁹ Όμως, μέσα από τη συλλογιστική που αναπτύχθηκε πιο

29. Αν δεχθούμε την άποψη του Ν. Πουλαντζά περί «νέας μικροαστικής τάξης», τότε οι συνέπειες για τη θεωρητική και πολιτική σύλληψη της ταξικής πάλης είναι

27. Για μια εισαγωγή στην ανάλυση του σύγχρονου management, Η. Braverman (1974), Brighton Labour Process Group (1977), Α. Friedman (1977).

28. Δες τις συλλογές άρθρων των Α. Hunt (1977) και Ρ. Walker (1979).

πάνω, είναι χρήσιμο να επανατοποθετήσουμε τον ορισμό που έχει προτείνει ο Πουλαντζάς για την παραγωγική εργασία σαν εργασία που παράγει υπεραξία ενώ ταυτόχρονα «αναπαράγει άμεσα τα υλικά στοιχεία που αποτελούν το υπόβαθρο της σχέσης εκμετάλλευσης» (Ν. Πουλαντζάς, 1978, 216). Αντίθετα με την όποια «φυσιοκρατική» ερμηνεία αυτού του ορισμού — για την οποία ο ίδιος ο Πουλαντζάς ευθύνεται — θα ισχυρισθώ ότι ο ορισμός αυτός είναι βάσιμος στο βαθμό που η έννοια «υλικό στοιχείο» παραπέμπει στην αντιδιαστολή ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και των ιδεολογικών-πολιτικών πρακτικών που επίσης ενυπάρχουν μέσα στον χώρο της παραγωγής και που στοχεύουν στην παγίωση της ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας της αστικής τάξης μέσα στη διαδικασία παραγωγής. Αυτή η ερμηνεία υποστηρίζεται όχι μόνο από τις αναλύσεις του Πουλαντζά για τη διάκριση ανάμεσα στη «διανοητική» και τη «χειρωνακτική» εργασία, αλλά και από την προειδοποίηση που συχνά επαναλαμβάνεται στα κείμενα του Πουλαντζά, ότι αυτές οι έννοιες δεν πρέπει να εκλαμβάνονται από μια φυσιοκρατική οπτική — κάτι που ο ίδιος δεν τήρησε.

Μερικές τελευταίες παρατηρήσεις

Ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασίζεται στο κριτήριο της παραγωγής υπεραξίας. Όμως, αν και το κριτήριο αυτό είναι καθοριστικό, η συγκεκριμενοποίησή του απαιτεί μια σειρά βασικών διακρίσεων και εννοιολογικών κατηγοροποιήσεων που είναι απαραίτητες προϋποθέσεις κατανόησης της θεωρητικής και πρακτικής λειτουργικότητας του κριτηρίου της υπεραξίας. Πιστεύω ότι η έλλειψη μιας συστηματικής επεξεργασίας αυτών των συμπληρωματικών εννοιών είναι, σε μεγάλο βαθμό, υπεύθυνη για πολλές διαφωνίες μεταξύ των μαρξιστών, αλλά

σημαντικές. Η νέα μικροαστική τάξη δεν προκύπτει σαν εκφραστής ενός γερασμένου, υποταγμένου στον καπιταλισμό, προ-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά αναπηδά, παράγεται, από την ίδια σχέση παραγωγής που διαμορφώνει και τις άλλες δύο τάξεις, την αστική και το προλεταριάτο, που καταλαμβάνουν τις αντιθετικές θέσεις στους πόλους αυτής της σχέσης. Αυτό συνεπάγεται ότι η νέα μικροαστική τάξη έχει όχι μόνο ιδιαίτερα ταξικά συμφέροντα, αλλά και μπορεί να ασκήσει πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία που είναι ανίκανη να ασκήσει η παραδοσιακή μικροαστική τάξη.

και για σοβαρές παρανοήσεις των απόψεων του Μαξ επί του θέματος της μη παραγωγικής εργασίας.

Το επίπεδο αφαιρέσης της ανάλυσης — τρόπος παραγωγής με τη στενή ή την ευρεία έννοια, κοινωνικός σχηματισμός — μας παρέχει ένα πρώτο στάδιο προσέγγισης αυτών των διακρίσεων. Π.χ., σε επίπεδο τρόπου παραγωγής με τη στενή έννοια (με αναφορά μόνο στις σχέσεις παραγωγής, όπως εμφανίζονται στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή, στο υψηλότερο επίπεδο αφαιρέσης) είναι δυνατή η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγό και μη παραγωγό, αλλά είναι αδύνατος ο εντοπισμός του ρόλου της εποπτικής εργασίας, εντοπισμός που προϋποθέτει ιδιαίτερη ανάλυση των πολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών που επιτελούνται από την εποπτική εργασία στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας. Επίσης, ο χαρακτήρας της εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων είναι δυνατός μερικά μόνο στα υψηλότερα επίπεδα αφαιρέσης. Ορισμένες δραστηριότητες του Κράτους, ιδιαίτερα οι συνδεδεμένες με το Welfare State, απαιτούν ανάλυση σε ακόμη χαμηλότερο επίπεδο αφαιρέσης, σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού.

Η ερμηνεία της έννοιας της παραγωγικής εργασίας που έχει προταθεί στο άρθρο αυτό επιτρέπει τόσο την κατανόηση των βασικών εννοιολογικών διακρίσεων που οδηγούν σε μια συστηματική ερμηνεία των αντιλήψεων του Μαξ, όσο και την επισήμανση του αναγκαίου επιπέδου αφαιρέσης, που απαιτείται για την ανάδειξη της αντίστοιχης εννοιολογικής διάκρισης.

Αν και υπάρχει ένα ενιαίο κριτήριο για τον καθορισμό της παραγωγικής εργασίας (και, κατά συνέπεια, υπάρχει μια ενιαία κατηγορία παραγωγικών εργαζομένων), η διάκριση της μη παραγωγικής εργασίας βασίζεται σε πολλαπλά κριτήρια που αποκτούν τη λειτουργικότητά τους σε διαφορετικά επίπεδα αφαιρέσης. Γενικά, μπορούμε να δεχθούμε ότι υπάρχουν τρεις κατηγορίες μη παραγωγικής εργασίας, κάθε μία από τις οποίες αναδύεται μέσα από τη χρησιμοποίηση του αντίστοιχου κριτηρίου.

Η πρώτη κατηγορία μη παραγωγικής εργασίας αποτελείται από εργαζόμενους σε απασχολήσεις που δεν έχουν αναληφθεί, τυπικά ή πραγματικά, από το κεφάλαιο. Αυτοί οι εργαζόμενοι ασχολούνται με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, όμως αυτή η παραγωγή δεν υπόκειται σε καπιταλιστική οργάνωση, δεν βασίζεται, δηλαδή, στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Η οργάνωση της παραγωγής αντανακλά τη συντήρηση μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, των οποίων, όμως, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ελέγχει με σειρά καθορισμών (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) την αναπαραγω-

γή και τη δυναμική. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι αυτοαπασχολούμενοι, η οικογενειακή παραγωγή, ιδιαίτερες μορφές παραγωγής του Welfare State, αλλά και, σύμφωνα με μια τάση του φεμινιστικού κινήματος, η οικιακή εργασία. Οι μορφές αυτές παραγωγής βρίσκονται σε μια ιδιαίτερη σχέση συντήρησης-διάλυσης που καθορίζεται (αλλά και καθορίζει) από τις εξελίξεις και τη δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Η παραγωγή αυτών των δραστηριοτήτων αποτελεί ενότητα μιας τεχνολογικής σχέσης παραγωγής και μιας κοινωνικής σχέσης παραγωγής — σχέσης εκμετάλλευσης της υπερεργασίας, διαφορετικής από την εκμεταλλευτική σχέση που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η δεύτερη κατηγορία μη παραγωγικής εργασίας αποτελείται από εργαζόμενους που αποκλειστικά ή κύρια επιτελούν τη λειτουργία της κυκλοφορίας. Η ταυτοποίησή τους επιτυγχάνεται με την ανάδειξη της διάκρισης ανάμεσα στο στοιχείο της παραγωγής και το στοιχείο της κυκλοφορίας στο εσωτερικό του οικονομικού επιπέδου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η τρίτη, τέλος, κατηγορία αποτελείται από εργαζόμενους που ο ρόλος τους συνίσταται στην ιδεολογική και πολιτική αναπαραγωγή της κυρίαρχης σχέσης εκμετάλλευσης, είτε μέσα στην ίδια τη διαδικασία της παραγωγής (management, εποπτική εργασία), είτε στα πλαίσια του κοινωνικού σχηματισμού συνολικά.

Στήν εικόνα που ακολουθεί μπορούμε να δώσουμε σχηματικά αυτές τις κατηγορίες μη παραγωγικής εργασίας σε σχέση με την παραγωγική εργασία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας είναι ανεξάρτητη από τη διάκριση μεταξύ αναπαραγωγικής και μη-αναπαραγωγικής εργασίας που έχει προταθεί από τον Ι. Gough. Με ορισμένες εξαιρέσεις της μη παραγωγικής εργασίας της κατηγορίας Ι — η αναπαραγωγική ικανότητα της οποίας εξαρτάται από τον τρόπο σύνδεσής της με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής — όλες οι κατηγορίες της μη παραγωγικής εργασίας είναι αναπαραγωγικές της κοινωνικής σχέσης που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με αυτή την έννοια, η διάκριση ανάμεσα σε «αναπαραγωγική» και «μη-αναπαραγωγική» εργασία δικαιώνεται μόνο στο βαθμό που το κεφάλαιο δεν θεωρείται σαν μια σχέση παραγωγής, αλλά σαν «υλικό», στο βαθμό, δηλαδή, που προσεγγίζεται το πρόβλημα μέσα από μια νεο-Ρικαρτιανή προβληματική.³⁰

Σε πολλά θέματα, ιδιαίτερα σημαντικά, το άρθρο αυτό είτε δεν έκανε καθόλου αναφορά, είτε τα έθιξε τελείως υπαινικτικά. Τέτοια θέματα είναι η ταξική θέση των διάφορων κατηγοριών μη παραγωγικής εργασίας, η επίδραση που έχει κάθε ιδιαίτερη κατηγορία μη παραγωγικής εργασίας στην αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων εκμετάλλευσης και στη συσσωρευτική διαδικασία, ο ρόλος του Welfare State, κτλ. Στόχος μου δεν ήταν η σφαιρική ανάλυση των σχετικών προβλημάτων που προκύπτουν και συνδέονται με την έννοια της μη παραγωγικής εργασίας, ούτε έγινε προσπάθεια λεπτομερούς ανασκευής αντιθέτων απόψεων. Απλά και μόνο σκόπευα να θέσω υπό συζήτηση μια οπτική ερμηνείας των βασικών εννοιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. L. Althusser, 1978, *Για τον Μάρξ*, Γράμματα.
2. L. Althusser, 1978 b, *Θέσεις*, Θемέλιο.
3. L. Althusser - E. Balibar, 1977, *Reading Capital*, New Left Books.
4. Γρ. Ανανιάδης, 1981, *Κοινωνικές Τάξεις και Κοινωνικές Δυνάμεις*, ΚΟΘΕΠ.
5. P. Baran, 1973, *The Political Economy of Growth*, Penguin.
6. P. Baran - P. Sweezy, 1977, *Monopoly Capital*, Penguin.
7. Γ. Βέλτοος, 1977, *Κοινωνιολογία των Θεσμών Ι. Θεσμικός Λόγος και Εξουσία*, Παπαζήσης.
8. J. Blake, 1960, *J. Morris on Unproductive Employment: A Criticism Science and Society*.
9. S. Bowles - H. Gintis, 1977, «The Marxian Theory of Value and Heterogeneous Labour: A Critique and Reformulation», *Cambridge Journal of Economics*.

30. I. Gough (1979, App. II).

10. P. Bullock, 1973, *Categories of Labour Power for Capital*, BCSE.
11. P. Bullock, 1974, *Defining Productive Labour for Capital*, BCSE.
12. H. Braverman, 1974, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press.
13. Brighton Labour Process Group, 1977, *The Capitalist Labour Process, Capital and Class*.
14. A. Burger, 1970, *Economic Problems of Consumer Services*, Akademia Kiado Budapest.
15. C. Carchedi, 1977, *On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge and Kegan Paul.
16. L. Culley, 1977, *Economic Development in Neo-Marxist Theory*, in B. Hindess (ed) (1977).
17. A. Δεδουσόπουλος, 1980, *Estimating Marxian Labour Categories from National Accounts-Theoretical and Practical Difficulties*, Unpublished paper.
18. A. Δεδουσόπουλος, 1983, *A Marxian Model of Simple and Expanded Reproduction Incorporating Unproductive Labour in State and Economy in Greece: The Constitution of the Economic Domain*, Ph.D. Thesis to be submitted, University of Kent at Canterbury.
19. D. Elson (ed), 1979, *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, CSE Books.
20. B. Fine, 1973, *A Note on Productive and Unproductive Labour*, BCSE.
21. B. Fine - L. Harris, 1976, *Controversial Issues in Marxist Economic Theory*, *The Socialist Register*.
22. A. Friedman, 1977, *Responsible Autonomy vs Direct Control over the Labour Process, Capital and Class*.
23. I. Gerstein, 1976, *Production, Circulation and Value: The Significance of the 'transformation problem'*, *Economy and Society*.
24. I. Gough, 1972, *Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour*, *New Left Review*.
25. I. Gough, 1973, *On Productive and Unproductive Labour: A Reply*, BCSE.
26. I. Gough, 1979, *The Political Economy of the Welfare State*, Macmillan.
27. I. Gough - J. Harrison, 1975, *Unproductive Labour and Housework again* BCSE.
28. L. Harris, 1976, *On Interest, Credit and Capital*, *Economy and Society*.
29. J. Harrison, 1973, *Productive and Unproductive Labour in Marx's Political Economy*, BCSE.
30. J. F. Henry, 1975, *Productive Labour, Exploitation and Oppression — A Perspective*, Australian Economic Papers.
31. B. Hindess (ed), 1977, *Sociological Theories of the Economy*, Macmillan.
32. A. Hunt (ed), 1977, *Class and Class Structure*, Lawrence and Wishart.
33. E. K. Hunt, 1979, *The Categories of Productive and Unproductive Labor in Marxist Economic Theory, Science and Society*.
34. E. Laclau, 1975, *The Specificity of Political: Around Poulantzas - Miliband Debate*, *Economy and Society*.
35. M. Lippi, 1979, *Value and Naturalism in Marx*, New Left Books.
36. R. Luxemburg, 1971, *The Accumulation of Capital*, Routledge and Kegan Paul.
37. E. Mandel, *Introduction to Marx's Capital*, vol. II (1978).
38. K. Marx, 1976a, *Capital*, vol. I, Penguin.
39. K. Marx, 1978, *Capital*, vol. II, Penguin.
40. K. Marx, 1974, *Capital*, vol III, Lawrence and Wishart.
41. K. Marx, 1973, *Grundrisse*, Penguin.
42. K. Marx, 1969, *Theories of Surplus Value*, vol. I, Lawrence and Wishart.
43. K. Marx, 1976b, *Results of the Immediate Process of Production*, app. in *Capital* vol. I.
44. J. Morris, 1958, *Unemployment and Unproductive Employment*, *Science and Society*.
45. J. Morris, *A Reply*, *Science and Society* (1960).
46. J. O'Connor, 1975, *Productive and Unproductive Labour, Politics and Society*.

47. Ν. Πουланτζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Τόμοι Α, Β, Θεμέλιο 1976.
48. Ν. Πουланτζάς, 1978, (ελληνική μετάφραση 1981, Θεμέλιο) *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books.
49. Ν. Πουланτζάς, 1980, *State, Power, Socialism*, New Left Books.
50. Ν. Πουланτζάς, 1977α, Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου, Θεμέλιο.
51. Ν. Πουλαντζάς, 1977β, *The New Petty Bourgeoisie*, in A. Hunt (1977).
52. M. Rodinson, 1980, *Ισλάμ και Καπιταλισμός*, Κάλδος.
53. I.I. Rubin, *Essays in Marx's Theory of Value*, Black Rose, 1975.
54. I. Steedman *et al.* 1981, *The Value Controversy*, New Left Books.
55. J. G. Taylor, 1979, *From Modernization to Modes of Production*, Macmillan.
56. P. Walker (ed), 1979, *Between Labour and Capital*, Harvester Press.
57. E. O. Wright, 1978, *Class, Crisis and the State*, New Left Books.